

Т. Рудич

СКІФИ ТА НАСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ— РАННЬОГО ЗАЛІЗА УКРАЇНИ (за матеріалами краніології)

У статті з урахуванням нового антропологічного матеріалу розглядається питання про можливий антропологічний зв'язок між населенням скіфського часу та доби бронзи території України.

Ключові слова: скіфи, доба бронзи, доба раннього заліза, степова та лісостепова зона України, антропология, краніологія.

Антропологічні дослідження матеріалів з пам'яток скіфської доби на землях України тривають від кінця XIX ст. Колекції формувалися повільно, вивчалися за невеликою кількістю антропологічних програм, перевага тривалий час надавалася переважно краніологічним дослідженням. Збереженість та кількість кісткового матеріалу обмежували можливості характеристики антропологічного складу скіфських популяцій та розгляду їх місця у колі хронологічно більш ранніх та більш пізніх груп як території України, так і Євразії. Тим не менш, дослідники-антропологи досить давно, хоча і з застереженнями, почали звертатися до проблеми походження скіфів.

Про походження скіфського населення України від місцевих культур доби бронзи писав відомий антрополог Г. Ф. Дебец (1948). Серед археологів Східної Європи на той час домінували погляди про формування скіфів Північного Причорномор'я на основі місцевих груп зрубного типу, але навряд чи археологічні розробки, у цьому випадку, могли вплинути на погляди Г. Ф. Дебеча. Він стояв на позиціях, що специфіка антропологічних ознак у тому, що тільки вони, на відміну від матеріальної культури, духовної культури та мови, можуть достовірно фіксувати факт міграцій (Дебец 1948, с. 21, 22). Інша справа, що в цей час дослідник

© Т. РУДИЧ, 2024

був під впливом ідей стадіальності академіка Н. Я. Марра та намагався знаходити підтвердження їм на матеріалах антропологии.

Т. С. Кондукторова, яка працювала вже зі значно більшими за обсягом вибірками матеріалів скіфського часу та доби бронзи, фіксувала значну подібність скіфів Причорномор'я та Придніпров'я до черепів серій населення зрубної культури (Кондукторова 1972).

В українській археології починаючи з другої половини 1970-х рр. набуває популярності гіпотеза про центральноеазіатське походження скіфів (Тереножкин 1976). Це сприяло тому, що антропологи починають більше уваги приділяти перевірці гіпотези можливого східного напрямку зв'язків скіфського населення Північного Причорномор'я. Тим не менш, серед антропологів, що займалися в подальшому скіфською тематикою, тривалий час продовжувала домінувати точка зору саме про автохтонне походження скіфських груп Північного Причорномор'я (Дебец 1971; Алексеев 1961; 1989; 1993; Мартынов, Алексеев 1986; Кондукторова 1972; Kondyktorova 1974; Ефимова 2000; Яблонский 1999; 2000; Круц 1997; Литвинова 2002).

В. П. Алексеев у тих працях, де він звертався до скіфської проблематики та залучав значний порівняльний матеріал з Азії, підкреслював морфологічну подібність скіфів регіону Північного Причорномор'я більшою мірою до серій зрубної культури, а ніж до азіатського, насамперед сакського загалу. Це, на його думку, знімало можливість масштабних міграцій зі Сходу. Морфологічну подібність скіфського населення України до окремих груп зі східних територій (матеріалів тагарської культури), яку він фіксував під час порівняльного аналізу, до-

слідник пояснював походженням обох груп від єдиного протоморфного стовбура.

Першим серед антропологів, хто почав на краніологічному матеріалі обґрунтовувати східне походження частини північно-причорноморських скіфів, став О. Г. Козінцев (1998; 2000). У своїх працях він базувався на міжгруповому аналізі значної кількості хронологічно та культурно далеких серій, які походили зі значних територій Євразії. Дослідник наголошував на різноманітності та відсутності антропологічної консолідації скіфів. Він підкреслює статистичну подібність більшої частини скіфів Північного Причорномор'я насамперед до серії окуневської культури Туви (II тис. до н. е.), що була, на його та І. І. Гохмана думку (Гохман 1980; Козінцев 2000, с. 151), генетично пов'язана із населенням Середньої та Передньої Азії. О. Г. Козінцев вважав, що тувинські окуневіці можуть бути пов'язані зі скіфами Північного Причорномор'я опосередковано (завдяки спільному середньоазіатському походженню) або ж напряму. Він наголошував, що за даними антропології є сенс розглядати дві можливі прабатьківщини скіфів, а саме: південь Середньої Азії або Центральну Азію. Про автохтонне походження скіфів з території України, на його думку, можна говорити лише на матеріалах лісостепових груп.

Новий етап у дослідженні населення Скіфії пов'язаний з іменем С. І. Круц. До наукового обігу вона долучила значну кількість серій, що походили із розкопок скіфських пам'яток (Круц 2017). До цього дослідниця опрацювала також представницькі колекції кісткових решток доби бронзи з території України (Круц 1972; 1984; Зіневич, Круц 1968). Вони дали великий за кількістю та різноманітний антропологічний матеріал, що став цінним джерелом для наукових розробок. Те, що С. І. Круц мала можливість особисто опрацювати значний масив матеріалу, дозволило їй, окрім краніологічних вимірів черепів, враховувати також і інформацію зняту візуально, яка в окремих випадках залишається поза межами стандартних краніологічних бланків. Істотне збільшення бази даних сприяло більшій об'єктивізації висновків при аналізі, бо С. І. Круц вдалося сформувати низку окремих скіфських серій, які репрезентували різні території степової зони України. Досить тривалий час дослідники-антропологи (Т. С. Кондукторова, О. Г. Козінцев, Л. Т. Яблонський) у своїх розробках користувалися збірними серіями скіфського часу степової та лісостепової зони України. Такий підхід, часто вимушений, призводив до значного спрощення картини, хоча, у будь-якому разі, демонстрував загальний напрямок антропологічних зв'язків населення регіону, точніше домінуючої частини цього населення. В свій час від використання сумарних скіфських серій під час аналізу почали відмовлятися В. П. Алексеев (1986) та

С. Г. Ефімова (2000). Остання дослідниця першою зробила розбивку на групи лісостепового матеріалу скіфського часу України.

Залучення нових серій скіфської доби України та використання значного за кількістю порівняльного матеріалу під час статистичного аналізу, дозволили С. І. Круц продемонструвати неоднорідність антропологічного складу скіфського населення Північного Причорномор'я. Вона відзначила для окремих скіфських груп існування антропологічних паралелей з місцевими популяціями більш раннього періоду, але не стільки з серіями зрубної культури, скільки з населенням багатопружкової кераміки (бабинської) та пізньокатакомбної культур України. Водночас за результатами міжгрупового статистичного аналізу частина степових скіфських серій продемонструвала подібність до низки східних груп, насамперед до населення тагарської культури, окремих сакських серій Паміру, Присарикамишья, Північного та Східного Казахстану, савроматів та сарматів Поволжя та Приуралля (Круц 2017, с. 83).

Антропологічні колекції матеріалів скіфського часу та доби бронзи з території України останні роки поповнюються та вводяться до наукового обігу досить повільно, масштабні розкопки в степовій зоні за сьогоденних умов не проводяться. Тим не менш, публікація та опрацювання окремих колекцій доби фінальної бронзи, матеріалів з окремих могильників скіфського часу, серій доби бронзи із сусідніх з Україною земель створюють можливість ще раз звернутися до порівняльного аналізу скіфських серій України, популяцій доби бронзи, раннього заліза та уточнити низку позицій. Акцент у цій статті робився саме на розгляді теми можливих антропологічних зв'язків скіфів Степу, населення лісостепової зони скіфського часу з популяціями доби пізньої та фінальної бронзи України.

Методики та матеріал. Роботу побудовано переважно на міжгруповому статистичному аналізі краніологічних серій, які були досліджені за програмами, прийнятими східноєвропейською антропологічною школою (Алексеев, Дебец 1964; Martin 1928). Групи порівнювалися за допомогою кількох статистичних методів, за різним набором ознак. Результати аналізу із застосуванням різних статистичних методів дали досить близькі між собою результати.

Для ілюстрації в роботі пропонується один із варіантів статистичного аналізу з використанням факторного методу, методу головних компонент (МГК). При роботі використовувався пакет програм Systat.

Територіальні та хронологічні межі матеріалів, які використовувалися для аналізу, мінялися, звужувалися або розширювалися. З огляду на те, що завданням роботи є порівняльний аналіз антропологічного складу населення скіфської доби степової та лісостепової

зони України з популяціями, насамперед доби пізньої бронзи та передскіфського періоду цієї території, коло груп, які були залучені для цього варіанту аналізу, було обмежене серіями, що походять з України або є територіально близькими. Конкретизація можливих вихідних територій мігрантів зі сходу в цьому випадку не була нашим завданням, тому досить великий масив хронологічно близьких та більш ранніх серій Середньої Азії, Передньої Азії, а також Сибіру до пропонованого варіанту аналізу не увійшов.

Проводився міжгруповий аналіз як чоловічих, так і жіночих серій. Вибірки жіночих черепів зі скіфських могильників є кількісно малими та погано збереженими. В таких ситуаціях завжди постає питання про випадковість вибірки, до того ж окремі території взагалі не представлені матеріалом, або ми маємо справу з дуже фрагментованими кістковими рештками, що є малоінформативними. Тим не менш, ми вважаємо за можливе запропонувати один із варіантів міжгрупового аналізу також жіночих серій, хоча із застереженням, що результати та висновки мають у цьому випадку орієнтовний характер.

Міжгруповий статистичний аналіз чоловічих серій. У цьому варіанті аналізу 45 груп чоловічих черепів порівнювалися за 13 таксономічно важливими ознаками: довжина, ширина, висота черепа, ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, назомалярний та зигомаксиллярний кути обличчя, кут кісток носа.

Скіфське населення степу було представлене групами правобережжя Дніпра: серією з Михайлівки (Ефимова 2000), Олександрополя (Лугової могили) (Кондукторова 1972; Ефимова 2000), групою Кут (Кондукторова 1972; Ефимова 2000), серією з Верхньотарасівки (Тарасівки), Інгулецькою групою (Круц 2017), групою Нікополя (Дебец 1948; Зіневич 1967; Кондукторова 1972), серією Миколаївського могильника на Дністрі (Великанова 1975), збіркою серією Північно-Західного Причорномор'я (Литвинова 1994). Скіфські матеріали з лівого берега Дніпра репрезентовані групами черепів: Гайманового поля, Широкого, Кам'янки-Дніпровської, Златополя, Каховки, Носаків, Привільного, Присивашня (Круц 2017) та серією з Мамай-Гори (Литвинова 1999; 2002). До аналізу було залучено три скіфські серії з Криму: збірна група черепів із Керченського півострова, серія з ґрунтового могильника Фронтоне 1 (Круц 2017), вибірка з могильника Акташ (Покас, Назарова, Дяченко 1988), а також територіально близька серія скіфського періоду з Нижнього Дону (Батиева 2011).

Матеріали скіфського часу лісостепової зони України були представлені черепами: медвинської, трипільської, ворсклинської, посульської, сейминської, бориспільської, бузько-

дністровської груп (Дебец 1948; Кондукторова 1972; Круц 1997; Ефимова 2000) та серією з могильника біля м. Світловодськ, розміщеного на межі лісостепової та степової зони. (Круц, Рудич 2020).

Передскіфський період репрезентують вибірка черепів з поховань Нижнього Подніпров'я чорногорівської культури (або періоду), яку пов'язують з історичними кіммерійцями (Круц 2002, с. 13—27), а також серія передскіфського періоду Дона (Батиева 2011).

У порівняльному аналізі було використано групи черепів доби фінальної бронзи із могильників білозерської культури біля с. Каїри (Рудич 2023), с. Чернянка та с. Широке (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984) на лівобережжі Нижнього Дніпра. Відсутність інформації за низкою важливих ознак, на жаль, не дала можливості ввести до міжгрупового аналізу серії білозерської культури з території Північно-Західного Причорномор'я.

Лісостепова та лісова зони представлені населенням Південно-Західної Волині з могильника Рованці ульвівської групи лужицької (або ульвівсько-рованцівської культури), який датується за археологічними даними 1100—900 рр. до н. е., що підтверджують результати вуглецевого аналізу (Рудич, Козак 2024). На сьогодні серія з рованцівського ґрунтового могильника є єдиною, яка може представляти північно-західні регіони України.

Хронологічно більш раннє населення території України в цьому варіанті представлене збіркою серією культури багатопружкової кераміки (бабинської культури) (Круц 1984)¹. Зрубну культуру України та сусідніх регіонів Східної Європи репрезентують: збірна серія зрубної культури України, яка походить з лівобережжя Дніпра (Дебец 1948; Кондукторова 1972; Зіневич, Круц 1968; Круц 1984); збірна група Нижнього Дону (Батиева 2011); збірна серія поволзького лісостепу; збірна серія поволзького степу; Самаро-Сокська група; збірна серія приуральського лісостепу; збірна група приуральського степу (Хохлов 2017).

Матеріали з Північно-Західного Причорномор'я репрезентує вибірка черепів з могильника Калфа у Молдові, який належить до культури багатопружкової кераміки (бабинської), та збірна серія досить антропологічно неоднорідної культури Ноа, що складають черепи з могильників Старі Бедражі, Трушешт, Пробота, Дойна, Островец (Великанова 1975; Cristesku, Antoniu 1962; Necrasov, Cristesku 1968; Кондукторова 1980).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких влас-

1. У тексті вживається обидві назви однієї культури. Оскільки саме назву «багатопружкова кераміка» використовувала С. І. Круц для позначення відповідної серії.

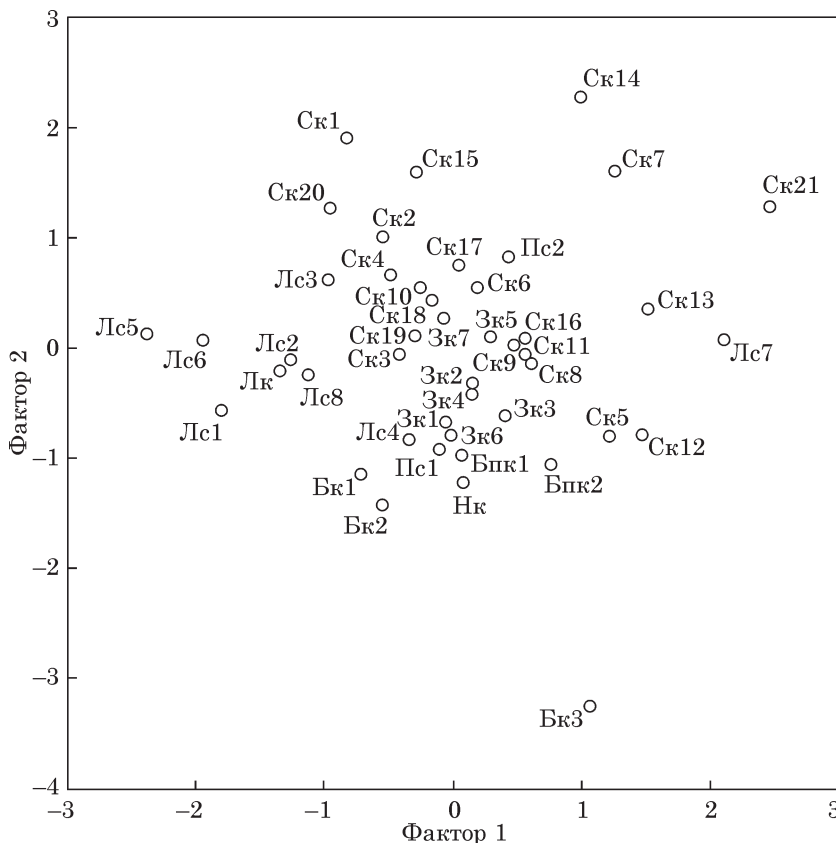

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій. **Легенда:** скіфи степової зони: Ск1 — Кут; Ск2 — Нікополь; Ск3 — Миколаївка на Дністрі; Ск4 — Тарасівка; Ск5 — Інгулецька група; Ск6 — Михайлівка; Ск7 — Олександрополь; Ск8 — Каховка; Ск9 — Гайманова Могила; Ск10 — Мамай Гора; Ск11 — Широке; Ск12 — Златополь; Ск13 — Носівка; Ск14 — Присивашія; Ск15 — Привільне; Ск16 — Кам'янка-Дніпровська; Ск17 — серія Північного Причорномор'я; Ск18 — Ак-Таш; Ск19 — Керченська група півострова; Ск20 — Фронтове; Ск21 — збірна серія Дону; населення Лісостепу: Лс1 — медвинська група; Лс2 — трипільська група; Лс3 — Світловодська група; Лс4 — дністро-бузька група; Лс5 — сейминська група; Лс6 — посульська група; Лс7 — бориспільська група; Лс8 — ворсклинська група; передскіфський період: Пс1 — чорногорівський період (культура); Пс2 — збірна серія перед скіфського періоду з Дону; доба бронзи: Бк1 — білозерська культура (Широке); Бк2 — білозерська культура (Каїри); Бк3 — білозерська культура (Чернянка); Лк — серія Рованці (пізня бронза Волині); Нк — культура Ноа (Молдова та Україна); Зк1 — зрубна культура України; Зк2 — зрубна культура Поволжського степу; Зк3 — зрубна культура Поволжського лісостепу; Зк4 — Самаро-Сокської група; Зк5 — зрубна культура Уральського лісостепу; Зк6 — зрубна культура Уральського степу; Зк7 — збірна серія зрубної культури Дону; Бпк1 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) України; Бпк2 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) Молдови

зерська культура (Широке); Бк2 — білозерська культура (Каїри); Бк3 — білозерська культура (Чернянка); Лк — серія Рованці (пізня бронза Волині); Нк — культура Ноа (Молдова та Україна); Зк1 — зрубна культура України; Зк2 — зрубна культура Поволжського степу; Зк3 — зрубна культура Поволжського лісостепу; Зк4 — Самаро-Сокської група; Зк5 — зрубна культура Уральського лісостепу; Зк6 — зрубна культура Уральського степу; Зк7 — збірна серія зрубної культури Дону; Бпк1 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) України; Бпк2 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) Молдови

Fig. 1. Results of factor analysis of men's series. **Legend:** Scythians of the Steppe zone: Ск1 — Kut grupe; Ск2 — Nicopol; Ск3 — Mykolayivka on Dniester; Ск4 — Tarasivka; Ск5 — Ingulec River region group; Ск6 — Mykhailivka; Ск7 — Oleksandropol; Ск8 — Kakhovka group; Ск9 — Haimanova Mohila; Ск10 — Mamai Hora; Ск11 — Shyroke; Ск12 — Zlatopol; Ск13 — Nosivka; Ск14 — Syvash region group; Ск15 — Pryvilne; Ск16 — Kamianka-Dniprovsk; Ск17 — North Pontic Region group; Ск18 — Ak-Tash; Ск19 — Kerch grupe; Ск20 — Frontove; Ск21 — Don River region group; Forest-Steppe population: Лс1 — Medvyn group; Лс2 — Trypilya grupa; Лс3 — Svitlovodsk group; Лс4 — Dnister-Bug group; Лс5 — Seim River region group; Лс6 — Sula River region group; Лс7 — Boryspil group; Лс8 — Vorskla River region group; Pre-Scythian period: Пс1 — Chernogorivska culture; Пс2 — Don River region group (pre-Scythian period); Bronze Age: Бк1 — Bilozerska culture (Shyroke); Бк2 — Bilozerska culture (Kairy); Бк3 — Bilozerska culture (Chernianka); Лк — Rovanci (Late Bronze Age, Volyn); Нк — Noa culture group (Ukraine and Moldova); Зк1 — Zrubna culture of Ukraine; Зк2 — Zrubna culture of Volga River region (Steep); Зк3 — Zrubna culture of Volga River region (Forest-Steep); Зк4 — Samara-Sokska group; Зк5 — Zrubna culture of Ural River region (Forest-Steep); Зк6 — Zrubna culture of Ural River region (Steep); Зк7 — Zrubna culture of Don River region; Бпк1 — group of multi-band pottery (Babino culture) of Ukraine; Бпк2 — group of multi-band pottery (Babino culture) of Moldova

на вага більше одиниці. В оберненому вигляді вони трактується як головні компоненти.

За першим фактором найбільш диференціювали залучені до аналізу серії ознак, які представляють розміри обличчя та його деталі: ширина, висота обличчя, ширина та висота орбіт, висота носа (додатні навантаження), ширина носа (від'ємні навантаження). Вони розділяють 23,5 % сукупності.

За другим фактором найбільш навантаження несуть ознаки, що характеризують розміри черепної коробки та кути горизонтального профілювання обличчя: довжина та висота черепа (від'ємні навантаження), ширина черепа, на-

зомолярний та зигомаксиларний кути обличчя (додатні навантаження). Вони розділяють 21,3 % сукупності.

За факторними навантаженнями на окремі краніологічні групи, чоловічі серії було вписано у простір 2-х факторів поліморфізму (рис. 1).

Результати аналізу добре демонструють, що серії скіфської доби як степової, так лісостепової зон України не були однорідними на міжгруповому рівні, а також, що одні з них виявляли, а інші не виявляли подібності до різних хронологічно більш ранніх серій з території України. Варто зазначити, що дистанції міжгрупових відмінностей серій скіфського часу істотно

більші, а ніж у населення доби бронзи. Це може бути одним із аргументів на користь того, що населення України скіфської доби не могло базуватися винятково на генетичній основі мешканців регіону доби бронзи.

За результатами аналізу викристалізовуються окремі антропологічні масиви серій, які чітко розмежовуються за ознаками, що мають навантаження як за першим, так і за другим фактором.

Виділяється низка скіфських груп, переважно степової зони, які виявляються максимально далекими від серій України доби середньої, пізньої та фінальної бронзи за ознаками, які несуть навантаження на другий фактор. Вони характеризуються коротшими, нижчими, але більш широкими черепними коробками, що обумовлює більший черепний показник, та слабкішим профілюванням обличчя. Це напрямок в якому східні європеїди, що переважно мешкають в Азії, відрізняються від груп західних європеїдів. У випадку скіфських степових груп, для яких характерні такі риси, то вони цілком можуть розглядатися як мігранти зі сходу, але вже доби раннього заліза. Людям з могильників культур доби пізньої бронзи території України притаманні інші риси: більша довжина та висота черепної коробки та різкіше горизонтальне профілювання обличчя. Скіфські серії степового масиву України, які максимально віддалені від груп доби пізньої бронзи, різняться також між собою, але вже за ознаками, що несуть навантаження на перший фактор, тобто за розмірами обличчя та його деталей, а також шириною черепа, що відбивається на черепному показнику. Це добре ілюструє, що східні міграції або мали різні вихідні території, або їх представляли різні за походженням групи. Конкретизація вихідних територій цих груп не входила, як вже говорилося, до задач цієї роботи. Інформацію про різноманіття зв'язків степових скіфів зі східними групами подано в роботі С. І. Круц (2017). На сьогодні кількість східних серій, які можна залучати до порівняльного аналізу дещо збільшилася, але під час міжгрупового статистичного аналізу загальні тенденції зберігаються.

Від чоловічого населення білозерської культури доби фінальної бронзи дистанціюється практично весь масив степових скіфів за ознаками, що несуть навантаження як на перший, так і на другий фактор. Білозерці мають у порівнянні зі скіфами довші та вищі черепа, менші розміри обличчя, яке різкіше профільоване. До білозерських груп статистично більш близька збірна серія чорногорівської культури передскіфського періоду, яку пов'язують з кіммерійцями.

Основний масив скіфських степових серій демонструє віддаленість від групи чорногорівської культури (періоду). На жаль, на сьогодні немає можливості сформулювати серію з черепів новочеркаської культури (періоду), яку також

пов'язують із кіммерійцями. За інформацією С. І. Круц, яка опрацьовувала цей невеликий за кількістю та поганою збереженості матеріал, для черепів носіїв новочеркаської культури, які були у її розпорядженні, характерні мезобрахікранія, широке обличчя, з деяким послабленням горизонтального профілювання. Тобто теоретично близькі форми східного походження могли бути наявні на землях України і у передскіфський час, а не тільки в частині степових серій скіфського часу. Але поки не буде сформовано репрезентативної вибірки черепів новочеркаської культури (періоду), питання залишатиметься відкритим.

Окремі скіфські групи степової зони, хоча кількість їх невелика, демонструють статистичну подібність до краніологічних груп зрубного масиву, але, варто це підкреслити, більш східної частини цього масиву, а саме: Поволжя, Приуралля, Нижнього Дону. Найімовірніше, ми маємо справу з нащадками представників зрубних груп із названих територій, які також можуть розглядатися як мігранти з більш східних відносно України земель вже доби раннього заліза.

До груп доби бронзи культури багатопружкової кераміки України та Молдови, а також вибірки культури Ноа тяжіє невелика інгулецька скіфська серія.

Більшість лісостепових серій скіфського часу дуже чітко дистанціюються від груп скіфів степового масиву, а також від серій зрубного загалу, тобто від груп, які пов'язують з іраномовним світом.

Основний масив лісостепових груп скіфської доби зосереджений у тій частині факторного поля, де групуються серії з вужчою черепною коробкою, що забезпечує їм менший черепний показник, та з меншими розмірами обличчя.

Зазначимо, що ці лісостепові серії локалізуються в тій частині факторного поля, де розміщується і серія з могильника кінця доби бронзи Рованці на Волині. Тобто чітко вималюється саме західний вектор зв'язків низки серій лісостепового масиву як правобережжя, так і лівобережжя України (трипільської, медвинської, ворсклинської, посульської групи). З лісостепових збірних серій західний напрямок зв'язків демонструє також і лівобережна сейминська серія. Власне кажучи, саме західний напрямок зв'язків серед лісостепових груп України превалює, але він не є єдиним. Одна з серій лісостепового масиву (буго-дністровська) демонструє статистичну близькість з серіями доби бронзи України, а саме білозерської зрубної культур, а також серією чорногорівського етапу кіммерійської культури. У цьому випадку, можливо, ми маємо справу з місцевими генетичними лініями, які пов'язують частину населення лісостепової зони скіфського періоду з популяціями території України хронологічно раніших періодів.

Результати аналізу добре ілюструють, що більша частина чоловічого населення лісостепової та степової зони скіфського часу мали різну генетичну основу. Але серед лісостепових груп фіксуються такі, що є близькими до головного загалу степових скіфських серій. Це насамперед досить представницька правобережна серія з могильника біля Світловодська. Вона є статистично далека від будь-яких серій доби бронзи території України. Найімовірніше, її можна пов'язати із вихідцями зі скіфських груп степової зони, які не мали місцевого коріння та були мігрантами з більш східних територій. Маленька бориспільська серія скіфського часу максимально віддалена від груп України доби бронзи та передскіфського періоду, тобто також демонструє відсутність глибокого місцевого коріння.

Міжгруповий статистичний аналіз жіночих серій. Під час аналізу жіночих серій також паралельно використовувалися декілька статистичних методів, які дали близькі результати. Для ілюстрації ми пропонуємо результати факторного аналізу (МГК), як і у випадку з чоловічими групами.

Жіночі серії у цьому варіанті аналізу порівнювалися, як і чоловічі, за таксономічно важливими ознаками: довжиною, шириною, висотою черепа, найменшою шириною лоба, висотою та шириною обличчя, шириною та висотою носа, шириною та висотою орбіт, назомалярним та зигмаксилярним кутами, кутом кісток носа.

На жаль, кількість жіночих груп, які можна залучити до порівняльного аналізу є значно меншою, аніж чоловічих. Жіночі кістяки є більш грацильними, вони гірше зберігаються, тому окремі курганні групи представлені винятково чоловічими вибірками. В тих випадках, коли жіночі серії все ж сформовані, кількість черепів, які були до них залучені є невеликою. З огляду на те, що скіфське населення території України — антропологічно неоднорідну, у тих випадках, коли з курганної групи представлено 2—4 черепи, ми цілком можемо мати справу з випадковістю вибірки. Під час залучення до аналізу маленьких за кількістю груп, збільшується шанс викривлення реальної антропологічної картини, а результати такого аналізу носять орієнтовний характер. Але у будь-якому разі, мінімальну інформацію усе ж можна отримати.

До цього варіанту аналізу було залучено 31 серію жіночих черепів. Серед матеріалів переважали серії степових скіфів з Правобережжя, Лівобережжя України, Криму та Молдови.

Скіфське жіноче населення степової зони було представлене серіями правобережжя Дніпра: групою Кут (Кондукторова 1972; Ефимова 2000), (Круц 2017), серією з Верхньотарасівки (Тарасівки), Інгулецькою групою (Круц 2017), серією Нікополя (Дебец 1948; Зіневич 1967; Кондукторова 1972) та групою Мико-

лаївського могильника на Дністрі (Великанова 1975). Скіфські матеріали з лівобережжя Дніпра репрезентовані групами Гайманового поля, Широкого, Каховки, Носаків, Привільного (Круц 2017), серією Мамай-Гори (Литвинова 1999; 2002). З території Криму було залучено матеріали: збірної групи черепів Керчинського півострова, серію з могильника Фронтоне 1 (Круц 2017) та групу з могильника Акташ (Покас, Назарова, Дяченко 1988).

На превеликий жаль, жінки лісостепової зона представлені значно гірше. Власне кажучи, ми маємо лише одну представницьку серію з ґрунтових поховань могильника біля м. Світловодськ на межі Лісостепу та Степу (Круц, Рудич 2020). В інших випадках ми маємо справу з окремими черепами поганої збереженості з різних могильників, тому ми сформували дві маленькі збірні серії. Одна з них представляє лісостепове правобережжя Дніпра (Зіневич 1985, с. 68—72, Круц 1997, Долженко 2022). Вона містить черепи з Медвина та Трипілья, тобто охоплює досить невелику придніпровську територію. Інша збірна серія репрезентує лісостепове лівобережжя Дніпра, але домінують в ній матеріали з Аксютинських курганів у Посуллі (Konduktorova 1974).

За такої ситуації з наявністю матеріалу відразу можна прогнозувати певну відмінність між картиною розташування чоловічих серій, які представлені істотно краще, та жіночих груп.

Добу фінальної бронзи України представляли черепи з могильників білозерської культури Чернянка, Широке, Каїри (Зіневич, Круц 1968; Круц 1984; Рудич 2023). Лісостепова та лісова зони представлені населенням могильника Рованці Південно-Західної Волині (Рудич, Козак 2024).

Зрубну культуру репрезентували: збірна серія зрубної культури України, яка сформована з матеріалів лівобережжя Дніпра (Дебец 1948; Кондукторові 1972; Зіневич, Круц 1968; Круц 1984); збірна серія поволжського лісостепу; збірна серія поволжського степу; збірна серія Самаро-Сокської групи; збірна серія приуральського лісостепу; збірні серії приуральського степу (Хохлов 2017). Хронологічно більш раннє населення України доби бронзи представлене збірою серією культури багатопружкової кераміки (бабинської; Круц 1984). З території Молдови ми маємо матеріали могильника культури багатопружкової кераміки (бабинської) Калфа та могильника культури Ноа Старі Бедражі (Великанова 1975).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більша за 1. Найбільші після варимаксної ротації додатні навантаження за 1 фактором мають ширина черепної коробки, ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа. Вони розділяють

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій. **Легенда:** *скіфи степової зони:* Ск1 — Кут; Ск2 — Нікополь; Ск3 — Тарасівка; Ск4 — Миколаївка на Дністрі; Ск5 — Інгулецька група; Ск6 — Каховка; Ск7 — Широке; Ск8 — Привільне; Ск9 — Гайманова Могила; Ск10 — Носівка; Ск11 — Мамай Гора; Ск12 — Златополь; Ск13 — Фронтове; Ск14 — Ак-Таш; Ск15 — Керченська група; *населення Лісостепу:* Лс1 — збірна серія Правобережжя; Лс2 — збірна серія Лівобережжя; Лс3 — Світловодська група; *доба бронзи:* Бк1 — білозерська культура (Широке); Бк2 — білозерська культура (Каїри); Бк3 — білозерська культура (Чернянка); Лк — серія Рованці (пізня бронза західних регіонів України); Нк — культура Ноа; Зк1 — зрубна культура України; Зк2 — зрубна культура Поволжського степу; Зк3 — зрубна культура Поволжського лісостепу; Зк4 — Самаро-Сокська група; Зк5 — зрубна культура Уральського лісостепу; Зк6 — зрубна культура Уральського степу; Бпк1 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) України; Бпк2 — культура багатопружкової кераміки (бабинська культура) Молдови

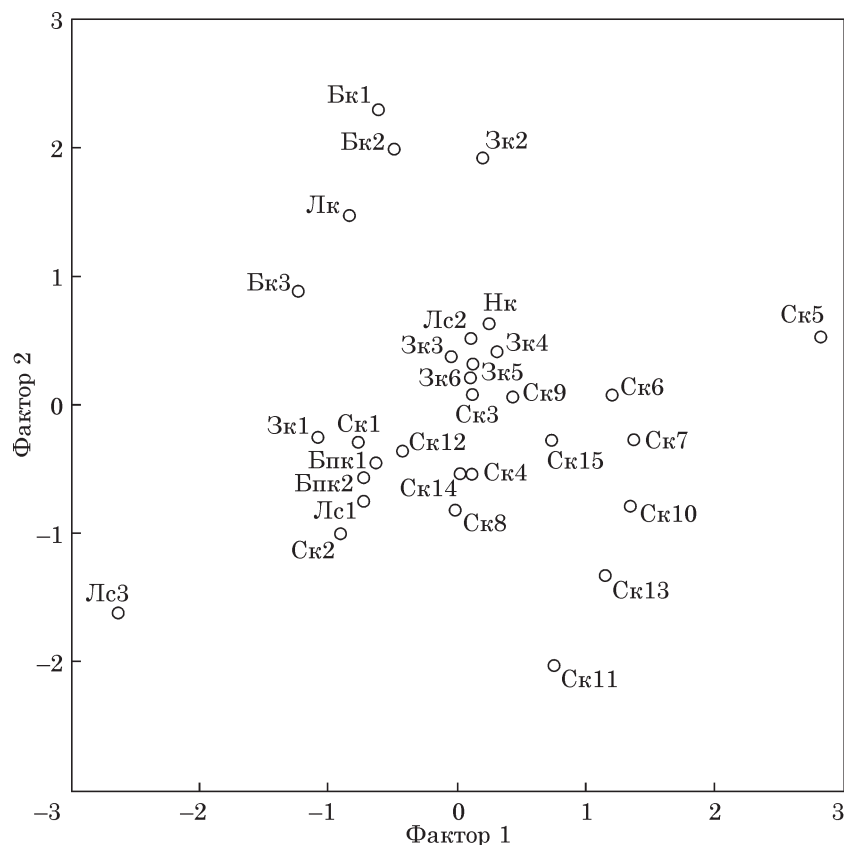

Fig. 2. Results of factor analysis of women's series. **Legend:** *Scythians of the Steppe zone:* Ск1 — Kut grupe; Ск2 — Nicopol; Ск3 — Tarasivka; Ск4 — Mykolayivka on Dniester; Ск5 — Ingulec River region group; Ск6 — Kakhovka group; Ск7 — Shyroke; Ск8 — Pryvilne; Ск9 — Haimanova Mohila; Ск10 — Nosivka; Ск11 — Mamai Hora; Ск12 — Zlatopol; Ск13 — Frontove; Ск14 — Ak-Tash; Ск15 — Kerch groupe; *Forest-Steppe population:* Лс1 — Right Bank group; Лс2 — Left Bank group; Лс3 — Svitlovodsk group; *Bronze Age:* Бк1 — Bilozerska culture (Shyroke); Бк2 — Bilozerska culture (Kairy); Бк3 — Bilozerska culture (Chernianka); Лк — Rovanci (Late Bronze Age, Volyn); Нк — Noa culture group; Зк1 — Zrubna culture of Ukraine; Зк2 — Zrubna culture of Volga River region (Steepe); Зк3 — Zrubna culture of Volga River region (Forest-Steepe); Зк4 — Samara-Sokska group; Зк5 — Zrubna culture of Ural River region (Forest-Steepe); Зк6 — Zrubna culture of Ural River region (Steepe); Бпк1 — group of multi-band pottery (Babino culture) of Ukraine; Бпк2 — group of multi-band pottery (Babino culture) of Moldova

25,4 % сукупності. За 2 фактором найбільші додатні навантаження мають довжина черепної коробки, висота черепа, а найбільші від'ємні — назомаллярний та зигмаксилярний кути. Вони розділяють 22,6 % сукупності.

За факторними навантаженнями серії було вписано у простір двох факторів полімофізму (рис. 2).

Жіночі серії скіфського часу, як і чоловічі, демонструють значну антропологічну міжгрупову неоднорідність на фоні серій доби бронзи. Це може свідчити про те, що формування складу жіночого населення доби раннього заліза України проходило із залученням нового прийшового населення.

Більша частина скіфських степових груп локалізується в тій частині факторного поля, де концентруються групи, для яких характерні коротші, ширші черепні коробки, що визначає більший черепний показник, нижчий череп, більші розміри обличчя та його деталей, слабше горизонтальне профілювання. У цьому

випадку ми також маємо справу з комплексом, характерним для східних європеоїдів. Жіночі групи України доби бронзи характеризуються довшими, вищими черепними коробками та різкішим горизонтальним профілюванням обличчя. Тобто як і у випадку з більшістю чоловічих груп, домінуюча частина жіночого населення степової Скіфії не була генетично пов'язана з населенням доби бронзи території України.

Тим не менш, окремі скіфські степові жіночі серії все ж виявляють статистичну близькість або принаймні відхиляються в напрямку серій культури багатопружкової кераміки (бабинської) України та Молдови та меншою мірою до збірної зрубної культури України.

Неоднорідністю та різним напрямком зв'язків характеризується і жіноча частина населення лісостепової зони скіфської доби. Збірна серія лісостепового правобережжя скіфського часу виявляє статистичну подібність до досить вузького кола скіфських степових серій з однієї сторони і до серій культури багатопружкової кера-

міки (бабинської) України та Молдови. Серія, що представляє жінок з ґрунтового могильника біля м. Світловодськ на межі Степу та Лісостепу дистанціюється від усіх жіночих серій доби бронзи, найімовірніше, вона належала населенню, яке з'явилося на землях країни вже за доби раннього заліза та не мало місцевого коріння. Маленька збірна серія Лівобережжя скіфської доби виявляє подібність до низки зрубних серій поволзького лісостепу, уральського степу та уральського лісостепу.

Тобто жіноча частина населення лісостепових груп скіфського часу є антропологічно неоднорідна та демонструє як зв'язок із давніми місцевими лініями, так і з можливими мігрантами більш пізнього часу.

Обговорення результатів аналізу. За результатами міжгрупового аналізу населення України скіфського часу як зони степу, так і території лісостепу виявляється антропологічно неоднорідним, популяції демонструють різний напрямок зв'язків, або їх відсутність, з групами з території України більш раннього часу.

Степова зона. До аналізу ми залучили двадцять чоловічих серій степової зони України, що походять як з материкової частини України, так і з території Криму. Більшість степових скіфських груп морфологічно, а також за результатами статистичного аналізу, виявилися істотно віддаленими від населення земель України доби бронзи (багатопружкової кераміки, зрубної культури, білозерської культури). З розширенням хронологічних меж серій, залучених до порівняльного міжгрупового аналізу за рахунок ще більш ранніх груп, а саме: ямної та катакомбної культури України, тенденції та напрямки відмінностей зберігаються. Основний загальний скіфських степових серій істотно дистанціюється також від населення передскіфського періоду, яке представлене чорногорівською культурою, яку пов'язують з історичними кіммерійцями.

Степові скіфи у середньому виявляють від груп доби пізньої бронзи відрізняються коротшою та нижчою черепною коробкою, а також слабшим горизонтальним профілюванням обличчя. Напрямок відмінностей свідчить про масштабні міграції зі сходу, які проходили вже за доби раннього заліза. Коротші, і як наслідок з більшим черепним показником, нижчі черепа зі слабшим горизонтальним профілюванням характерні для східних європеїдів з території Середньої Азії. Для населення доби середньої та пізньої бронзи території України характерні довші та вищі черепні коробки та різкіше профілювання обличчя.

Населення основного скіфського масиву груп степу не було однорідним, воно диференціюється в середині цього масиву за розмірами обличчя та його деталей. Це добре ілюструє, що міграції, які йшли зі східних земель, мали різні вихідні території, або їх представ-

ляли різні за походженням групи. С. І. Круц знаходила антропологічні паралелі степовим скіфським групам України як на землях Азії, так і у східних районах Європи: серед населення тагарської культури, в окремих сакських серіях Паміру, Присарикамишья, Північного та Східного Казахстану, серед савроматів та сарматів Поволжя та Приуралля (Круц 2017, с. 83). З появою нових матеріалів із названих територій з'являється можливість уточнити напрямки зв'язків, до завдань нашої роботи це не входить.

Аналіз вибірок жіночих серій степової зони України дає досить близьку картину. Більша частина скіфських жіночих груп відрізняється від серій доби бронзи України коротшими, ширшими черепними коробками, що визначає більший черепний показник, нижчий череп, більші розміри обличчя та його деталей, слабкіше горизонтальне профілювання. У цьому випадку ми також маємо справу із т. зв. східним комплексом європеїдів, але більш яскраво означеним, аніж у чоловіків. Тобто більшість жіночого населення степової Скіфії не була генетично пов'язана з населенням доби бронзи території України.

Окремі групи степових скіфів України виявляють морфологічну та статистичну подібність до серій доби бронзи зрубної культури, але переважно з більш східних районів її розповсюдження (лісостепового та степового Поволжя, лісостепового Приуралля, Нижнього Дону). У цьому випадку ми, найімовірніше, також маємо справу з міграцією на землі України зі сходу, хвиля якої, очевидно, принесла частину населення, що було генетично пов'язане зі східними групами зрубної культури. В межах яких культур та на яких землях після закінчення функціонування зрубної культури досить тривалий час існували біологічні нащадки зрубників? На сьогодні відповісти на це питання базуючись на антропологічному матеріалі важко, бо це вимагає гарного за якістю та значного за кількістю матеріалу, який був би вузько датований.

З серіями доби бронзи, а саме культури багатопружкової кераміки (бабинської) з території України та меншою мірою культури Ноа, статистично близькі правобережна Інгулецька серія та лівобережна серія зі Златополя. Окремі скіфські степові жіночі серії також виявляють статистичну близькість або принаймні відхиляються в напрямку серій багатопружкової кераміки України та Молдови та меншою мірою до збірної зрубної культури України. Зрозуміло, щоб між групами багатопружкової кераміки України та Молдови та скіфами лежить суттєвий хронологічний розрив. Тим не менш, нащадки вихідців з цих груп доби бронзи цілком могли приймати участь у формуванні антропологічного складу населення степової Скіфії, але не були в Степу домінуючими.

Лісостепова зона. Кількість серій, які ми змогли залучити з території лісостепу значно поступається степовому матеріалу. До аналізу увійшло всього дев'ять збірних груп чоловічих черепів, що були сформовані переважно за територіальним принципом. Серії є невеликими за обсягом, бо стан збереженості матеріалу був поганий.

Масив лісостепових серій скіфської доби також виявляється неоднорідним. Серед чоловічих груп виділяється низка серій Правобережжя та Лівобережжя, які є максимально віддаленими від груп скіфського степового масиву з одного боку, від серій передскіфського періоду степової зони та серій доби бронзи Степу, власне кажучи, від серій, які пов'язують з іраномовним світом.

Медвинській, трипільській, ворсклинській, посульській, сейминській серіям можна знайти антропологічні аналогії серед населення України доби фінальної бронзи, але лісостепової та лісової зони.

Перелічені збірні серії демонструють значну статистичну близькість до вибірки кінця доби бронзи з Рованців на Волині. Серія походить із ґрунтового могильника, датованого 1100—900 рр. до н. е. Датування уточнене за допомогою вуглецевого аналізу. Автор розкопок спочатку зараховував могильник до ульвівської групи лужицької культури, але зараз долучає до окремої ульвівсько-рованцівської культури (Павлів 1989). Морфологічно та статистично рованцівська антропологічна серія має найближчі аналогії зі збірними групами лужицької та меншою мірою тшинецької культури Польщі (Рудич, Козак 2024). На жаль, з антропологічних матеріалів території України на сьогодні немає можливості скласти серію тшинецько-комарівської культури, в якій була б представлена інформація стосовно таксономічно важливих ознак, котрі потрібні для морфологічної характеристики та статистичного аналізу. Неопубліковані також матеріали, що представляють висоцьку культуру. Взагалі матеріали доби бронзи зони лісостепу представлені настільки фрагментарно, що долучити їх до міжгрупового статистичного аналізу немає можливості. Тобто серія з Рованців на сьогодні є єдиною, яка може репрезентувати принаймні якусь частину населення лісостепової та лісової зони. Але залучення її до цього варіанту аналізу дозволило продемонструвати, що переважна частина населення лісостепової зони скіфського часу мала західний напрямок генетичних зв'язків. Люди, що були генетично пов'язані із західним антропологічним масивом доби фінальної бронзи, домінували в лісостепових групах скіфської доби Правобережжя та Лівобережжя, а не були тільки домішкою.

Лісостепові серії скіфського часу України, які демонструють статистичну подібність до серії ульвівсько-рованцівської культури, в

морфологічному плані близькі йому, але не тотожні. Свого часу під час розгляду питання про населення лісостепової зони України скіфської доби ми до аналізу залучили поряд із гальштатськими серіями Європи і окремі групи балтів доби заліза, а саме II—V ст. н. е. За відсутності синхронного або більш раннього порівняльного матеріалу з окремих територій, таке залучення до міжгрупового аналізу хронологічно більш пізніх серій є крайньою мірою. Тим не менш, це дозволило чітко розмежувати населення скіфського степу та частину населення лісостепу скіфської доби. Останнє продемонструвало статистичну та морфологічну близькість саме з балтським загалом (Рудич 2000). Тобто в історичній перспективі (у II—V ст. н. е.) значна частина балтського масиву мала морфологічні форми близькі до низки груп українського лісостепу скіфської доби. З появою нового матеріалу кінця доби бронзи з Волині діаметрально протилежний напрямок домінуючих антропологічних зв'язків населення лісостепу та степу скіфської доби можна продемонструвати статистично в більш коректній формі. У мешканців лісостепу ці зв'язки йшли переважно на захід, а у степовиків переважно на схід.

Одна із серій лісостепоного масиву (буго-дністровська) демонструє статистичну близькість із серіями доби фінальної бронзи України білозерської культури, серією зрубної культури України та групою чорногорівського етапу кіммерійської культури. У цьому випадку, можливо, ми маємо справу з місцевими генетичними лініями, які пов'язують частину населення лісостепової зони скіфського періоду з популяціями степової України ранішого періоду.

Серед лісостепових серій наявні також і групи (Світловодський могильник), які були пов'язані зі скіфськими популяціями степового масиву. Вони демонструють відсутність статистичного та морфологічного зв'язку з населенням України передскіфського періоду та групами доби бронзи з нашої території. Таку ж відсутність зв'язків демонструє також і бориспільська серія скіфського часу. Остання морфологічно та за включення до аналізу сарматських та фіно-угорських груп займає місце між цими антропологічними масивами (Рудич 2020). Появу обох груп (світловодської та бориспільської) варто пов'язувати з міграціями з більш східних територій.

Неоднорідністю та різним напрямком зв'язків характеризується і жіноча частина населення лісостепової зони скіфської доби. Збірна серія лісостепоного правобережжя Дніпра скіфського часу виявляє статистичну подібність до досить вузького кола скіфських степових серій з одного боку, а також до серій культури багатопружкової кераміки України та Молдови. Тобто тут ми також можемо говорити про наявність серед жінок місцевих генетичних ліній. Маленька збірна серія Лівобережжя скіфської доби вияв-

ЛІТЕРАТУРА

ляє близькість до низки зрубних серій поволзького лісостепу, уральського степу та уральського лісостепу. Можливо, у цьому випадку ми також маємо справу з нащадками східних зрубників, які були захоплені хвилею більш пізніх міграцій. Серія, що представляє жінок з ґрунтового могильника біля м. Світловодськ на межі Степу та Лісостепу дистанціюється від усіх жіночих серій доби бронзи, найімовірніше, вона належала населенню, яке з'явилося на землях України вже за доби раннього заліза та не мала місцевого генетичного коріння.

Висновки. Населення України скіфського часу як зони степу, так і території лісостепу було антропологічно неоднорідним; популяції мали різний напрямок антропологічних зв'язків з хронологічно близькими серіями, а також групами з території України більш раннього часу.

Більшість степових скіфських груп морфологічно та статистично виявилася морфологічно віддаленими від населення земель України доби бронзи (багатопружкової кераміки, зрубної культури, білозерської культури), а також від населення передскіфського періоду України, яке представлене чорногорівською культурою, яку пов'язують з історичними киммерійцями.

Більшість степового населення Скіфії як в чоловічій, так і в жіночій їх частині, варто розглядати, як більш пізніх мігрантів зі Сходу (більш східних районів Європи та з території Азії).

Окремі степові скіфські групи демонструють антропологічні паралелі з представниками зрубної культури східного регіону (Поволжя та Приуралля), що також може бути пов'язано з більш пізніми міграціями зі східних земель.

Серед жіночих серій степових скіфів все ж фіксуються такі, що демонструють подібність до серій доби бронзи, а саме: багатопружкової кераміки України та Молдови з одного боку та зрубників України з іншого.

Якщо серед населення степової Скіфії суттєво переважає східний напрямок антропологічних зв'язків, то в лісостепових групах скіфського часу домінує західний напрямок зв'язків з населенням доби пізньої бронзи західних регіонів України. Для окремих лісостепових груп фіксуються також антропологічні аналогії з населенням білозерської культури України, представниками чорногорівської культури та зрубниками як України, так і більш східних територій. Окремі лісостепові групи не мають аналогій серед населення України більш раннього часу, їх можна зв'язати з мігрантами скіфської доби, які просувалися зі степової зони.

Хоча населення степової та лісової зони скіфського часу має різні домінуючі напрямки зв'язків, але кордон між Степом та Лісостепом не був непрохідний. На антропологічному матеріалі фіксується більшою мірою проникнення вихідців зі степової Скіфії у лісостепову зону, а ніж у зворотному напрямку.

Алексеев, В. П. 1961. Палеоантропология Алтае-Саянского нагорья в эпоху неолита и бронзы. *Труды института этнографии*, XXI, с. 107-206.

Алексеев, В. П. 1989. *Историческая антропология и этногенез*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П. 1993. Несколько слов о Скифском Евразийском мире. *Краткие сообщения института археологии*, 207, с.41-42.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в 9 в. до н. э. — 4 в. н. э. (палеоантропологические исследования)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Гохман, И. И. 1980. Происхождение центрально-азиатской расы в свете новых палеоантропологических материалов. *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник музея антропологии и этнографии*, XXXVI, с. 5-34.

Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Труды Института этнографии: Новая серия, 4. Москва; Ленинград: АН СССР.

Дебец, Г. Ф. 1971. О физических типах людей скифского времени. Проблемы скифской археологии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177, с. 8-10.

Долженко, Ю., Пальчик, О. 2022. Краниология жінок скіфської культури з території України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія. Історія*, 40, с. 9-35.

Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Старый сад, с. 39-44.

Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.

Зиневич, Г. П. 1985. Антропологічні дослідження медвінських курганів ранньоскіфського періоду. *Археологія*, 52, 68-72.

Зиневич, Г. П., Круц, С. И. 1968. *Антропологическая характеристика древнего населения территории Украины (по материалам экспедиции 1961—1963 гг.)*. Киев: Наукова думка.

Козинцев, А. Г. 1998. Происхождение и родственные связи скифов по данным антропологии. В: *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Тезисы докладов*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 23-24.

Козинцев, А. Г. 2000. Об антропологических связях и происхождении причерноморских скифов. *Археология и этнография Евразии*, 3, с. 145-152.

Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (1 тыс. до н. э. — 1 тыс. н. э.)*. Москва: Наука.

Кондукторова, Т. С. 1980. Антропологический тип людей культуры Ноа с территории Украины. *Вопросы антропологии*, 65, с. 116-123.

Круц, С. И. 1972. *Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным)*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 1984. *Палеоантропологические исследования степного Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время). В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка, с. 91-116.

Круц, С. И. 2002. Антропологічні дані до кіммерійської проблеми. *Археологія*, 4, с. 13-29.

Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: ИА НАН Украины.

Круц, С. И., Рудич, Т. О. 2021. Склад населення похованого на могильнику скіфської доби біля міста Світловодськ (за матеріалами краніології). *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 282-292.

Литвинова, Л. В. 1994. Антропологические материалы скифской культуры из Северо-Западного Причерноморья. В: *Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии (5—9 сентября 1994 г. с. Парутино)*. Николаев, с. 79-80.

Литвинова, Л. В. 1999. Антропологический материал из могильника Мамай-Гора. В: Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. *Могильник Мамай-Гора*. Запорожье: ЗГУ, с. 188-210.

Литвинова, Л. В. 2002. О населении Европейской Скифии (по антропологическим материалам могильника Мамай-Гора). *Российская археология*, 3, с. 39-45.

Мартынов, В. П., Алексеев, В. П. 1986. *История и палеоантропология скифо-сибирского мира*. Кемерово: Кемеровский университет.

Павлів, Д. Ю. 1989. Дослідження могильника лужицької культури поблизу с. Рованці на Волині. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень 1989*. Київ: Наукова думка, с. 167-168.

Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С. Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 118-144.

Рудич, Т. О. 2020. Населення лісостепової зони України а скіфську добу. *Археологія*, 3, с. 40-52.

Рудич Т. О. 2023. Антропологічний склад населення білозерської культури за матеріалами могильника біля с. Каїри. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 195-206.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2024. Населення кінця доби бронзи Південно-Західної Волині за антропологічними матеріалами з могильника Рованці. *Археологія*, 4, у друці.

Хохлов, А. А. 2017. *Морфологические процессы в Волго-Уралье в эпоху раннего голоцена (по краниологическим материалам мезолита — бронзового века)*. Самара: СГСПУ.

Яблонский, Л. Т. 1999. Еще раз о происхождении скифской культуры Причерноморья по данным антропологии. *Скифы Северного Причерноморья в VII—V вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии)*. Тезисы докладов международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Б. Н. Гракова. Москва: Институт археологии РАН, 141-143.

Яблонский, Л. Т. 2000. О происхождении скифской культуры Причерноморья по данным современной палеоантропологии. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Старый сад, с. 73-99.

Cristescu, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al. I. Guza in Iasi*, VIII, p. 193-204.

Konduktorova, T. S. 1974. The ancient population of the Ukraine. *Antropologie*, XII, 1, 2. Brno.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Necrasov, O., Cristescu, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinind culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, 5, 1, p. 3-17.

REFERENCES

Alekseev, V. P. 1961. Paleoantropologiya Altae-Saianskogo nagoria v epokhu neolita i bronzy. *Trudy instituta etnografii*, XXI, s. 107-206.

Alekseev, V. P. 1989. *Istoricheskaya antropologiya i etnogenez*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P. 1993. Neskolko slov o Skifskom Evraziiskom mire. *Kratkie soobshcheniya instituta arkheologii*, 207, s. 41-42.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy*. Moskva: Nauka.

Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v 9 v. do n. e. — 4 v. n. e. (paleoantropologicheskie issledovaniya)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.

Gokhman, I. I. 1980. Proiskhozhdenie tsentralno-aziatskoi rasy v svete novykh paleoantropologicheskikh materialov. *Issledovaniya po paleoantropologii i kranologii SSSR. Sbornik muzeia antropologii i etnografii*, XXXVI, s. 5-34.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR*. Trudy Instituta etnografii: Novaya seriia, 4. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Debets, G. F. 1971. O fizicheskikh tipakh liudei skifskogo vremeni. *Problemy skifskoi arkheologii. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 177, s. 8-10.

Dolzhenko, Yu., Palchuk, O. 2022. *Kraniologiya zhynok skifskoi kultury z terytorii Ukrainy. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotliubynskoho. Seriia. Istoriia*, 40, 9-35.

Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniya Evropy. *Skifiya po danniam kranologii*. In: Alekseev, V. P. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e. Paleoeкологиya, antropologiya i arkheologiia*. Moskva: Staryi sad, s. 39-44.

Zinevich, G. P. 1967. *Ocherki paleoantropologii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka.

Zinevych, H. P. 1985. Antropolohichni doslidzhennia medvinskykh kurhaniv rannoskifskoho periodu. *Arkheologiya*, 52, 68-72.

Zinevich, G. P., Kruts, S. I. 1968. *Antropologicheskaya kharakteristika drevnego naseleniya territorii Ukrainy (po materialam ekspeditsii 1961—1963 gg.)*. Kiev: Naukova dumka.

Kozintsev, A. G. 1998. Proiskhozhdenie i rodstvennye svyazi skifov po dannym antropologii. In: *Skify, khazary, slaviane, Drevniia Rus. Mezhdunarodnaia konferentsii, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. I. Artamonova. Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 23-24.

Kozintsev, A. G. 2000. Ob antropologicheskikh svyaziakh i proiskhozhdenii prichernomorskikh skifov. *Arkheologiia i etnografiia Evrazii*, 3, s. 145-152.

Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologiya drevnego naseleniya Ukrainy (1 tys. do n. e. — 1 tys. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Konduktorova, T. S. 1980. Antropologicheskii tip liudei kultury Noa s territorii Ukrainy. *Voprosy antropologii*, 65, s. 116-123.

Kruts, S. I. 1972. *Naselenie territorii Ukrainy epokhi medibronzy (po antropologicheskim dannym)*. Kiev: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1984. *Paleoantropologicheskie issledovaniia stepnogo Podneprovya*. Kiev: Naukova dumka.

Kruts, S. I. 1997. Antropologiya Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskom tipe naseleniya Lesostepi v skifskoe vremia). In: Skoryi, S. A. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova dumka, s. 91-116.

Kruts, S. I. 2002. Antropologichni dani do kimmeriiskoi problemy. *Arkheolohiia*, 4, s. 13-29.

Kruts, S. I. 2017. *Skify stepi Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: IA NAN Ukrainy.

Kruts S. I., Rudych T. O. 2021. Sklad naselennia pokhovano na mohylnyku skifskoi Doby bilia mista Svitlovodsk (za materialamy kraniolohii). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 282-292.

Litvinova, L. V. 1994. Antropologicheskie materialy skifskoi kultury iz Semero-Zapadnogo Prichernomoria. In: *Olvia — 200. Tezisy dokladov mezhdunarodnoik onferentsyi, posviashchennoi dvukhsotletiiu arkheologicheskogo otkrytiia Olvii (5—9 sentiabria 1994 g. s. Parutino)*. Nikolaev, 79-80.

Litvinova, L. V. 1999. Antropologicheskii material iz mogilnika Mamai — gora. In: Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZGU, s. 188-210.

Litvinova, L. V. 2002. O naselenii Evropeiskoi Skifii (po antropologicheskim materialam mogilnika Mamai-Gora). *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 39-45.

Martynov, V. P., Alekseev, V. P. 1986. *Istoriia i paleoantropologiia skifo-sibirskogo mira*. Kemerovo: Kemerovskii universitet.

Pavliv, D. Yu. 1989. Doslidzhennia mohylnyka luzhytskoi kultury poblyzu s. Rovantsi na Volyni. Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naselennia Ukrainiskoi RSR. In: *Tezy dopovidei XX Respublikanskoi konferentsii*. Odesa, zhovten 1989. Kyiv: Naukova dumka, s. 167-168.

Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika. In: Bessonova, S. S., Buniatian, E. P., Gavriluk, N. A. *Aktashskii mogilnik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-144.

Rudych, T. O. 2020. Naselennia lisostepovoi zony Ukrainy a skifsku dobu. *Arkheolohiia*, 3, s. 40-52.

Rudych, T. O. 2023. Antropologichni sklad naselennia bilozerskoi kultury za materialamy mohylnyka bilia s. Kairy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 195-206.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2024. Naselennia kintsia doby bronzy Pivdenno-Zakhidnoi Volyni za antropologichnymy materialamy z mohylnyka Rovantsi. *Arkheolohiia*, 4, in press.

Khokhlov, A. A. 2017. *Morfologicheskie protsessy v Volgo-Urale v epokhu rannego golotsena (po kraniologicheskim materialam mezolita — bronzovogo veka)*. Samara: SGSPU.

Iablonskii, L. T. 1999. Eshche raz o proiskhozhdenii skifskoi kultury Prichernomoria po dannym antropologii. In: *Skify Severnogo Prichernomoria v VII—V vv. do n. e. (problemy paleoekologii, antropologii i arkheologii)*. Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia B. N. Grakova. Moskva: IA RAN, s. 141-143.

Iablonskii, L. T. 2000. O proiskhozhdenii skifskoi kultury Prichernomoria po dannym sovremennoi paleoantropologii. In: Alekseev, V. P. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e. Paleoekologiia, antropologiia i arkheologiia*. Moskva: Staryi sad, s. 73-99.

Cristescu, M., Antoniu, S. 1962. Contributie la cunoasterea structurii antropologice a populatiei culturii Noua din Moldova. *Analele stiintifice ale Universitatii Al. I. Guza in Iasi*, VIII, p. 193-204.

Konduktorova, T. S. 1974. The ancient population of the Ukraine. *Antropologie*, XII, 1, 2. Brno.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: Fisher.

Necrasov, O., Cristescu, M. 1968. Studiul antropologic al scheletor de la Trusesti apartinand culturii Noua (Bronze). *Studii si cercetari de antropologie*, 5, 1, p. 3-17.

SCYTHIANS AND THE POPULATION OF THE LATE BRONZE—EARLY IRON AGE OF UKRAINE (Based on Craniological Materials)

The issue of a possible anthropological link between the populations of the Scythian period and the Bronze Age on the territory of Ukraine in the light of new anthropological data is examined in the paper.

The population of Ukraine during the Scythian period, both in the steppe and forest-steppe zones, was anthropologically heterogeneous. The populations had different directions of the links with chronologically close series, as well as with groups from the territory of Ukraine from earlier periods.

Most of the steppe Scythian groups were morphologically and statistically distant from the population of Ukraine in the Bronze Age (with the Multi-band pottery culture, Zrubna and Bilozerska cultures), as well as from the population of pre-Scythian Ukraine, represented by the Chornogorivka culture which is associated with the historical Cimmerians.

Most of the steppe population of Scythia, both male and female, should be considered as later migrants from the East. Some steppe Scythian groups show parallels with Zrubna culture of the eastern region (Volga and Ural regions) which could also be linked to later migrations from eastern lands. Among the female series of steppe Scythians there are those that show the similarities with the series of the Multi-band pottery culture of Ukraine and Moldova on one hand, and with Zrubna culture of Ukraine on the other.

In the forest-steppe groups of the Scythian period the dominant anthropological links are directed to the western regions of Ukraine (Volhynia) from the Late Bronze Age. There are also anthropological analogies, although less pronounced, with the population of the Bilozerska culture, the Chornogoriv culture, and Zrubna cultures of both Ukraine and more easterly territories. Some forest-steppe groups have no analogies with earlier populations of Ukraine, and they can be linked to migrants from the Scythian period.

Keywords: Scythians, Late Bronze Age, Early Iron Age, steppe and forest-steppe zones of Ukraine, anthropology, craniology.

Одержано 26.11.2024

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, Інституту археології НАН України, Київ, Україна.

Tetyana RUDYCH, Dr. habil., Institute of Archaeology, NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-3396-504X,

e-mail: rudich@iananu.org.ua.